

BATI DIŞI MODERNLEŞME AFGANİSTAN VE İRAN ÖRNEĞİ

Araş. Gör. Serçin SUN İPEKEŞEN*

ÖZ

Modernleşme kavramı Batı dünyasından dilimize geçmiştir. Bu kavram batılılaşma anlamında da kullanılmaktadır. Geleneksel toplumların, batının modern toplumlarına bakarak kendini değiştirme ve geliştirme sürecidir. Bir ülkedeki modernleşmeyi incelemek çok yönlü bir sosyo-kültürel, tarihsel bakış açısını beraberinde getirir. Tarihi yüzlerce yıllık medeniyetlere dayanan geleneksel toplumlarda, modernleşme batıdaki kurgunun aksine; tepeden inmeci bir modelde gerçekleşmektedir. Afganistan ve İran modernleşmeleri bu modeli yansıtan başat örneklerdir. Bu çalışma nitel araştırma metodu kullanılarak, bahsi geçen ülkelerin modernleşme süreçlerini aktarmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Modernleşme, Batılılaşma, Toplum, Afganistan, İran

NON-WESTERN MODERNIZATION EXAMPLES OF AFGHANISTAN AND IRAN

ABSTRACT

The concept of modernization has been the Western world, our language. This concept is also used in the sense of westernization. Traditional societies, modern societies of the West itself by looking at the process of change and development. Examine a country's modernization, a multi-faceted socio-cultural, historical perspective brings. Date of traditional societies based on the centuries-old civilization, modernization, unlike the western fiction, top-down takes place in a model. The primary examples of this model reflects the modernization of Afghanistan and Iran. This study aims to explain modernization processes of the countries which mentioned by used qualitative research methods.

Key words: Modernization, Westernization, Community, Afghanistan, Iran

1. GENEL KAVRAMLAR

1.a. Modernleşme Kavramı

Her kuşak şu veya bu şekilde bir önceki kuşakla çatışma pahasına da olsa önceki kuşakların putlarını yıkarak yenedünyalar kurmaya çalışmıştır. Bilim ve teknolojiye gelişmelerle birlikte bir yandan insan hayatında önemli iyileşmeler meydana gelirken, öte yandan, bir anlamda bunun bir bedeli olarak, toplumsal yıkımlarla da karşı karşıya kalınmıştır. Özellikle son yüzyılda bilgi patlamasının yol açtığı toplumsal dönüşüm süreci, ilk olarak Batı Avrupa toplumlarında ortaya çıkmış ve daha sonra dünyanın diğer kesimlerinde etkili olmuştur. Batılı toplumlarda bu modernleşme süreci, içsel bir nitelik taşıyan bir süreç olup uzun bir zaman dilimine yayılarak ve toplumsal sancılar en aza indirilerek

* İzmir Ekonomi Üniversitesi İletişim Fakültesi, sercin.sun@izmirekonomi.edu.tr

gerçekleşmiştir. Batı-dışı toplumların modernleşme sürecinde önlerindeki Batı örneği nedeniyle, “taklit ederek özgürleşme” hedeflenmiştir. Bu nedenle de, daha sonra modernleşme sürecine giren Batı-dışı toplumlarda bu süreç, dışsal nitelikte olması ve hızlı bir şekilde gerçekleşmesi nedeniyle daha sancılı ve yıkıcı olmuştur.

İnsanlık tarihine baktığımızda, toplumların sürekli bir değişim içinde olduklarını ve özellikle Batı’da Aydınlanma ile bu toplumsal değişim ve gelişmenin tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar hızlı ve kapsamlı olduğunu görmekteyiz. Son derece karmaşık bir süreç olan toplumsal değişimin kaynağında “bilgi”nin artması yer almaktadır. Bu bilgi artışıyla birlikte, insanın kendi çevresini bütün karmaşıklığıyla anlayıp denetleme gücünün gelişmesi çağdaş zamanların değişim sürecinde çok yaşamsal bir rol oynar. (*Black,1986;s8*)

Batı’da ortaya çıkan tarihsel, kültürel, siyasal ve ekonomik gelişmeler, gelenekselden modernliğe doğru uzanan, ne zaman ve nerede biteceği bilinmeyen bir dönüşüm sürecinin başlangıcıdır. Bu süreç, Batı’dan başlayarak dünyanın diğer bölgelerine de yayılan insanlık tarihindeki en köklü dönüşümlere yol açan *yeniden yapılanma, modernleşme, çağdaşlaşma, sanayileşme* veya *laikleşme* olarak da adlandırılan bir toplumsal dönüşüm sürecidir.

Günümüzün modern toplumlarını anlayabilmek için öncelikle bu toplumları ortaya çıkaran toplumsal ve ekonomik şartları, tarihsel gelişimi çerçevesinde ele almak gerekir. 18. yüzyılda Aydınlanma hareketi ile Avrupa, tarihinde o güne kadar bir benzeri görülmemiş büyük dönüşümlere sahne olmuştur. Pek çok bilim adamının hemfikir olduğu bu dönüşüm geleneksel toplumdan modern topluma geçiş sürecidir. Bu süreçle birlikte, toplumda egemen olan geleneksel-dinî görüşler ve kurallar yerini bilimsel, demokratik ve laik düşünce ve düzenlemelere terk ediyordu. (*Gregorian’dan akt. Hamişoğlu, 2006;s9*)

Marshall Berman’a göre, modernliğin tarihi, üç evrede ele alınabilir: insanların modern hayatı algılamaya yeni başladıkları, el yordamıyla kendilerine çarpan şeyi anlamlandırmaya çalıştıkları ve on altıncı yüzyılın başlarından on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar geçen süreyi kapsayan birinci evre; 1790’ların “devrimci dalgası”yla başlayan ve büyük, modern bir kamunun doğduğu ikinci evre; gelişmekte olan modernist dünya kültürünün sanat ve düşünce alanlarında göz alıcı başarılar sağladığı ve modernleşme sürecinin neredeyse tüm dünyayı kapladığı üçüncü evre. (*1999;s29*)

Geleneksel toplumdan modern topluma geçişte, Batı düşüncesinin temelinde bilim, ilerleme ve rasyonalite kavramları yer almaktadır. Özellikle rasyonalite kavramı doğal ve toplumsal olgu ve olayların irdelenmesinde, bilgininin düzenlenmesinde, toplumun yönlendirilmesinde ve gerçeğe ulaşmada akılsal ilkelerden hareket edilmesi anlamında kullanılmaktadır.

Touraine göre, Batı’daki modernlik fikri, tamamen içsel bir modernleşme yaklaşımıyla birbirine karışır. Bu fikir, aydınlanmış bir despotun, bir halk devriminin ya da yönetici bir grubun eseri değil; bizzat aklın, dolayısıyla da, özellikle bilim, teknoloji ve eğitimin eseridir. (*2002;s24*) Diğer bir ifadeyle, aydınlanma, insanın düşünme ve değerlendirmede din ve geleneklere bağlı olmaktan kurtulup kendi aklı ve tecrübeleri ile kendi yaşamını aydınlatma çabasıdır. Genellikle merkezî Batı Avrupa olan aydınlanma hareketinin en çok geliştiği yer Fransa, İngiltere ve Almanya’dır. Dönemin aydınlarının çoğunluğu tarafından desteklenen

aydınlanma hareketinin ortak yanı, ortaçağdan devralınan mevcut düzenin olumsuz yanları ile hoşgörüsüzlüklerinin eleştirel bir tutumla değerlendirilerek topluma yön vereceğine inanılan evrensel yasalarla bilimsel gelişmelerin uygulamaya konulması çabalarıdır. (*Altun, 2005;s69*)

1.b. Geleneksellik ve Modernleşme

Gerek günümüzde gelişmekte olan, gerekse geçmişten bu yana evrilerek modernleşen toplumlara baktığımızda öncelikle karşımıza gücünü tarihinden, köklü kurumlarından ve devlet geleneğinden alan yapılar gözümüze çarpar. Doğal olarak gelecekte oluşacak modern kurum ve yapılar, temelini bu geleneksel oluşumlardan miras alacaktır. Çalışmamızın konusunu oluşturan İran ve Afganistan gibi geleneksel toplumları anlayabilmek için öncelikle gelenek kavramını incelemek gerekecektir.

Geniş anlamıyla gelenek kavramına baktığımızda; “gelenek”, insanların iradelerinden ve eylemlerinden bağımsız olarak siyasal hayatı ve onun işleyiş şekillerini tayin eden, onu idare eden, siyasal iktidarı ve toplumu kontrol eden tarihî, siyasal ve toplumsal kanunlardır. Gelenek, ortak bir tarihsel miras, siyasal iktidarın devamlılığı, ahlaki birlik, siyasal ve toplumsal kültür gibi temel bağlaşımların ortak kabulünü ifade eder. Gelenek, siyasal iktidarın toplumsal itaat alanında onanmasının tarihsel dinamiklerini gösterir. Gelenek, toplumsal hayatta insanların ortak tercihlerini, birlik ve beraberliğin kültürel bağlarını ve sözleşmeleri kapsar. İnsan hayatının toplumsal kurulması din, tarihsel bilinç, kültür, ırk, yurtseverlik, aile veya soy gibi birçok temel bağlaşımdan oluşan gelenek toplumda ortak kimlik yaratılan değerler manzumesi olarak modernleşmenin biçimini de etkiler. (*Çetin, 2003;s109*)

Geleneksel toplumlara gelince bu toplumlar, genel itibariyle,

- İnsan ilişkilerinin duygusal, toplumsal, özel standartlara yöneldiği, başka kişileri kendilerine atfedilen özelliklere göre değerlendiren ve yaygın ilgilere yönelik nitelikler taşıyan,
- Kurumların uzmanlaşmadığı, karşılıklı bağımlılıkların bulunmadığı, insan ilişkilerinde geleneklerin, özel ilkelerin, işlevsel yaygınlığın egemen olduğu, merkezleşme eğilimlerinin görülmediği, pazar ve para ekonomisinin gelişmediği, bürokrasinin oluşmadığı, ailenin ve birincil grup ilişkilerinin egemen olduğu, nüfusun çoğunluğunun köylerde yaşadığı,
- İnsanlarının çoğunluğunun okuma yazma bilmediği, kentleşmenin görülmediği, iletişimin gelişmediği, insanın kendisini başkalarının yerine koyma gücünün bulunmadığı ve katılımcı olmayan,
- Bireylerin normal olarak aile, yerel topluluk ve ait oldukları işlevsel grupla ilişki içinde bulunduğu, başkalarına, kişisel güvenliklerine destek olan tanışıklıkların kapsamına dayalı dar bir görüş açısından bakıldığı,
- Modern milletin göstergelerinden birisi olan, vatandaşlarının büyük bir oranının çabalarını sürekli olarak harekete geçirilmesi yeteneği görece olarak bulunmayan, parçalı ve çoğunlukla taklit etmek istedikleri modern güçleri üstün kılan büyük kurumlardan yoksun, birlikte hareket etmeye yönelik davranışları, oldukça düzensiz, küçük ölçekte ve sınırlı amaçlara yönelik olma eğilimi gösteren, toplumlardır. (*Tazegül, 2005;s22-30*)

Bu yüzden de modernleşmeyi, geleneksel yapılara modern kimlikler kazandırma olarak görme alışkanlığı yaygındır. Öte yandan birçok bilim insanı aynı zamanda modernleşmeyi, geleneğe karşı açılmış bir savaş olarak ta tanımlar. Ancak açıkça görünen şudur ki; modern, geleneği tümden yok saymaz, kendi iradesiyle onu dönüştürür, geliştirir. Geleneği bir mihenk taşı gibi kabul edip, onu aşma çabasına girer. Toplumunu bir arada tutan tarihsel, dilsel, kültürel öğeleri yok saymak, yıkıcı bir sürecin içine girmek anlamına gelecektir ve uzun ömürlü olmayacak bir modernleşme çabası olacaktır.

Bu noktada Türk modernleşme süreci, bazı Batılı bilim adamları tarafından ilgiyle izlenmiş ve Batı-dışı bir ülkede modernleşmenin başarılı bir örneği olarak kabul edilmişti. Osmanlı Devleti döneminde başlayan ve Cumhuriyet ile birlikte olgunlaşan Türk modernleşme süreci, modernleşmenin evrenselliğini kanıtlar görünüyordu. Bu süreç, Batı'ya karşı varlık mücadelesi veren ama Batı'dan ilham alan bir süreçti. Bu modernleşme sürecinin bir diğer özelliği ise, Müslüman bir ülkede gerçekleşmiş ve diğer İslam ülkelerine de örnek model teşkil etmiş olmasıydı.

2. AFGANİSTAN, BİR ACILI ÜLKE

Afgan modernleşme tarihî ve Afganistan'daki toplumsal değişim süreci hem Batılı bilim adamlarının hem de Müslüman bilim adamlarının uzun süre ilgisini çekmemişti. Aslında bu ilgisizliğin temelinde, 19. yüzyılın büyük bölümünde, Afganistan kültürel olarak İslam dünyasının en tecrit edilmiş ve dar görüşlü bölgelerinden biri olması yatmaktaydı. Afganistan, doğrudan ve yoğun Avrupa sömürge yönetimine maruz kalmamış ve hatta neredeyse Batı ile uzun süre teması olmamıştı. Eğitim imkânlarının ve iletişimin olmayışı ya da çok yetersiz oluşunun yanı sıra, ülkenin 19. yüzyılda siyasal ve kültürel tecridi Afganistan'ın tarihî ve sosyo-ekonomik yapısı üzerinde çalışmaları neredeyse imkânsız kılmıştı. Ülkenin etnik, dilsel ve toplumsal karmaşıklığı da sorunların diğer bir boyutuydu. Tarih ve çevre Afganistan'da geniş bir insan ve dil farklılığı sağlamıştır. Sürekli göç ve istila süreci daha fazla etnik ve kültürel karışım, çeşitli dinî değişim dalgaları, düzensiz nüfus artış ve azalmaları meydana getirmiştir. Afganistan tarihî, farklı etnik kökenlere ve inançlara sahip olan çok sayıda topluluğun yaşadıkları bu topraklar üzerinde bir millî devlet kurulması hikâyesini ve bölgede mücadele eden büyük yayılcı ve emperyalist güçlerle olan ilişkilerini anlatmaktadır. Bölgedeki bu emperyal güçlerin zorlamasıyla oluşan sınırların yarattığı sorunların yanı sıra, aslında daha da önemli olan, bağımsız veya yarı bağımsız etnik ve dilsel toplulukların çok sayıda olmasının neden olduğu Afganistan'ın birliğinin sağlanamaması sorunudur. (Hamişoğlu, 2006;s66)

İran platosu, Orta Asya bozkırları ve Himalaya dağ silsilesinin kuzeybatı köşesinin kesiştiği bir geçiş bölgesinde yer alan Afganistan, Asya'nın en önemli üç medeniyeti olan Hind, Çin ve İran-İslam medeniyetlerinin ortak etkilerine maruz kalmıştır. Başta Türk-Moğol imparatorlukları olmak üzere, ülke bir dizi imparatorluğa dâhil edilmiş, göçler ve istilalara sahne olmuştur. Bu bölgeden geçen pek çok halk, bölgede kalarak veya pek çok izler bırakarak geçmiştir. Bu açıdan, devlet kurma ve millî birliği sağlama sorunları, başarısızlıktan sorumlu olduğu iddia edilen Afgan toplumunun kendine özgü ihtilafı ve parçalı yapısının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Fiziksel ve çevresel etkenler güçlü ve modern bir siyasi sistem oluşturmak için yapılan girişimlere engel oluşturmuştur. Öte yandan bu etkenler, etnik ve kültürel çeşitlilik içinde güçlü bir özgürlük duygusu yaratarak Afgan yaşamının karakterinde silinemez izler bırakmıştır. (Newell'dan akt. Hamişoğlu, 2006;s68)

Bu farklı etnik ve dinî grupların oluşturduğu Afgan toplumunun tarihine baktığımızda dikkat çeken en önemli özellik, bunun bir işgaller tarihî ve kan davaları, suikastlar ve katliamlar, kabileler arası mücadeleler, hanedanlık kavgaları,yani iç savaşlar tarihî olduğu görülecektir. Roy'un ifade ettiği gibi; “her ne kadar bir Afgan Milleti olmasa da tarihinin incelenmesi gereken bir Afgan Devleti mevcuttur.” (*İA (MEB) Efganistan maddesi, 1977; s133*)

2.a. Milli Uyanış (1901-1919)

Emir Abdurrahman, Afganistan'da tahta çıkmanın tarihsel sorunlarının açık bir şekilde farkındaydı ve kendi ölümünden sonra yumuşak bir geçiş sağlamak öncelikle bir varis belirlemekten özellikle kaçındı, fakat kargaşa olmaksızın tahta çıkan ilk hükümdar olan büyük oğlu Habibullah'ı eğitti ve taht için hazırladı. 315 Emir Abdurrahman, 1 Ekim 1901'de öldü. Afgan tarihinde nadiren gerçekleşen bir olay oldu ve Abdurrahman'ın en büyük oğlu ve yakın sırdaşı olan Habibullah, Abdurrahman'ın çok sayıda karısı, cariyesi ve çocukları olmasına rağmen, geleneksel kardeş kavgası olmaksızın tahta geçti. Emir Abdurrahman, oğlu Habibullah'a sağlam bir devlet bıraktı. Habibullah'ın sağladığı barış ortamı ondan önce ve sonra Afgan tarihinde görülmemiş bir olaydı. Emir Habibullah Han'ın devri (1901-1919), babasının oluşturduğu politikaların devamlı genişlediği bir dönemdi. (*Korkmaz, 2002;s:42*)

Dinî yapılanmadaki olumlu tutumuna rağmen Emir Habibullah, 1907'de İngiliz Hindistan'a yaptığı resmî ziyaret sonrasında çelişkiye düşmüştür. Bu ziyaret çok büyük bir başarıydı ve Emir gördüklerinden o kadar etkilenmişti ki Afganistan'ın reform ve gelişmeye ihtiyacı olduğu kanaatine vardı. Habibullah Han'ın Afganistan'a yaptığı en önemli katkı, babası Abdurrahman tarafından sürgüne gönderilen ve bazıları Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Hindistan'da yaşayan, Peşaver serdarları olarak bilinen tanınmış Afganlı ailelerin dönmesine izin vermesidir. Bunların arasında ulusal politikada önemli rol oynayan iki aile vardı: Tarzi'ler ve daha sonra Musahiban'lar. Özellikle Afganistan'ın tanınmış şairlerinden Gulam Muhammed Tarzi'nin oğlu Mahmud Beg Tarzi'nin dönüşü, Afgan modernleşme tarihindeki dönüm noktalarından birisidir. Çünkü, Mahmud Beg Tarzi, hem Habibullah Han hem de Amanullah Han dönemlerinde, Afganistan'ın modernleşmesinin kavramsal temellerini oluşturacaktır. Tarzi, Avrupa felsefesinin yanı sıra reformist ve pan-İslamcı düşünceler ile Osmanlı'daki milliyetçilik ve modernleşme hareketlerine tanık oldu ve Genç Türklerin düşüncelerinden etkilendi. Hükümdarlığının ilk yıllarında Emir Habibullah Tarzi'nin eğitim, iletişim ve ekonominin modernleştirilmesine önem verilmesine ilişkin düşüncelerine son derece sıcak bakmıştır. (*Hamişoğlu, 2006; s.154*)

Afgan modernleşme tarihinde önemli gelişmelerin oluşumuna katkıda bulunacak onbeş günlük Sirac-ül EkberAfganiyah (Afganistan'ın Haber Işığı) gazetesinin yayınlanmasına bu dönemde izin verildi. Tarzi'nin gazetesi iki ana konu üzerinde yoğunlaşmıştı; modernleşme ve sömürgecilik karşıtlığı. Afgan toplumuna dünyadaki gelişmelerden haberler vermenin yanı sıra, Afgan milliyetçiliğinin yapısı ve amaçlarını belirlemek ve ülkenin hedeflenen sosyo-ekonomik dönüşümünün kuramsal temelini sağlamak işlevini de üstlendi. Sömürge karşıtı düşünce ve hareketlerin ortaya çıktığı bu dönemde, Afgan aydınları ve halkının bu gelişmelerden ne kadar etkilendiği ve kendi kaderini tayin etme isteğinin ne kadar güçlü olduğunu tespit etmenin son derece zor olduğunu ifade etmek

gerekir. Komşuları dâhil gelişmiş ülkelerle temastan kaçınan ve tecrit edilmiş bir şekilde varlığını sürdüren Afganistan'ın doğal olarak gelişen dünyadaki yeniliklere yönelişinin çok yavaş olması kaçınılmazdı.

Tarzi ve gazetesi Sirac-ül Ekber'in katkılarıyla öncelikle Emir Habibullah, başta Avrupa olmak üzere dünyadaki olaylar ve fikri hareketlerden haberdar olmaya başlamış, Japon Modernleşmesi, Japon-Rus Savaşı (1905), Türk-İtalyan Savaşı (1911), Balkan Savaşı (1911-12) ve bu savaşlarla birlikte Müslümanlar arasında dayanışma fikri Afganlıların gündemine oturmuştur. Birinci Dünya Savaşı ise Afganistan'ın siyasi düşünce yapısında hem modernistler hem de gelenekçiler üzerinde çok fazla etki yaratmış, Afgan millî uyanışında önemli bir rol oynamıştır. (*Ertürk, 1996; s.81*)

Afgan toplumu, Sünni Müslümanların ruhani lideri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi geleneklerini reddetmeden "Batılı bilimleri kullanması"ndan etkilenmişlerdi, ki bu da Türk sistemini Afganistan için uygun bir model kılıyordu. Türk müfredatı, giderek benimseniyordu ve belli sayıda Türk öğretmen tutulmuştu. Fransız Lisesi'ni örnek alarak ilk laik okul olan (erkekler için) Habibiye Okulu 1904'te kuruldu. Başlangıçta, dört yıllık bir müfredatı olan okul, geleneksel derslerin yanında matematik, coğrafya, beden eğitimi, İngilizce ve Urdu dilleri eğitimi verdi. Sonraları, eğitim, fizik, kimya, botanik, zooloji, resim, çizim, tarih ve sağlık dersleri de eklendi. Afganca ve Türkçe dersleri, İngilizce ve Urduca kadar, resmen teşvik edildi. Emir'in emriyle, Afganistan'daki ilk halk kütüphanesi anlamında olan, okul içinde mütevazı bir kütüphane kuruldu. (*Korkmaz, 2002;s.122*)

Ayrıca, Emir Habibullah, birtakım Afgan öğrencilerin eğitimlerini sürdürmeleri için onları Avrupa'ya göndermeyi planladı, fakat içerideki muhalefet ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi onun bu girişimine engel oldu. 1917 yılında planı tekrar gözden geçirdi ve bazı Habibiye mezunlarını tıp ve mühendislik okumaları için Avrupa'ya ya da Amerika'ya göndermeye niyetlendi ne yazık ki, düşüncesini gerçekleştiremeden suikasta kurban gitti. Bütün olumsuz eleştirilere rağmen bu okullar, Afgan seçkinlerinin oğullarına, modern devletinin gerekleriyle kısmen uyum içinde olan bir eğitim temeli vermeye başlamıştı. Ayrıca bu okullar Afganistan'ın geleneksel kabile toplumu ve taşrasıyla yeni oluşan batılılaşmış kent seçkinleri arasındaki toplumsal bölünmenin başlangıcını teşkil etmekteydi.

İngiliz-Rus anlaşması, Afganistan'daki modernleşme politikasının yönünü ve yapısını son derece etkilemiştir. Bu Afganistan ordusunu, ekonomisini ve siyasi yapısını güçlendirmeyi amaçlayanların konumunu güçlendirmiştir. Aynı zamanda Afgan iktidar elitlerinin yabancı yatırım ve imtiyazlarına ilişkin geleneksel endişelerini körüklemiş, bu modernleşme sürecinin gelişimini yavaşlatmış ve niteliğini bozmuştur. Bu arada, Japon-Rus savaşını takip eden İran, Genç Türk ve Çin devrimleri ve İngiliz-Rus anlaşmasının sonucunda, Afganistan'da 1907-1909 yıllarında, kısa süreli de olsa, bir anayasal hareketin (Meşrutiyet Hareketi) geliştiğini görmekteyiz. Siyasal gelişmeler doğrultusunda reform ve modernleşmenin hızlandırılmasını ümit eden ve bazı ulemanın ve kabile reislerinin destek verdiği, Genç Afganlar arasındaki militan bir azınlık kabile temelinden ziyade millî temelde oluşturulan anayasal bir meclisin kurulmasını istemiş ve Emir'e hitaben bir imza kampanyası düzenlemiştir. Fakat Emir bu hareketi derhal bastırmış ve meclisi daha ılımlı bir kanada devretmiştir. (*Mc Neill, 2005; s.75*)

2.b. Afganistan – Osmanlı yakınlaşması ve 1. Dünya savaşı

Savaşlar nedeniyle çok zor duruma düşen ve ayrılıkçı akımlarla karşı karşıya kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden eski gücünü elde etmesine ve durumunun iyileştirilmesine diğer bir ifadeyle, milliyetçi akımların büyümesini kontrol etmeye yönelik olarak Genç Türklerin girişimleri Müslüman dünyasına ilham vermiştir. Genç Türk hareketinin lideri olan Enver Paşa, İslam'ın lideri ve İslam dünyasının kurtuluş umudu olarak Afganistan ve Hindistan Müslümanlarının kalbinde taht kurmuştu. Bu nedenle, Afgan modernistler, Osmanlı İmparatorluğu'nun savunmasına önem verdiklerini açık bir şekilde ortaya koydular. Osmanlı Devleti, sadece İslam dünyasının “Avrupa'ya açılan penceresi” değil aynı zamanda Müslüman dünyasının lideri ve İslam'ın kutsal mekanlarının tahtıydı; İslam modernizminin ve reformunun kalesi, Müslümanların tek önemli askerî gücüne ve modern medeniyetin üstünlüklerine sahip olan ülkesi idi. Bütün İslam dünyasının bir dönüşüm ümidi olarak görülen Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine yönelik Avrupa müdahaleleri, Afgan modernistleri tarafından, İslam dünyasının maddi ve manevi yeniden doğuşunu kasıtlı engelleme girişimi olarak yorumlandı. Bu nedenle sömürge yönetimi altında bulunmayan Müslüman ülkelerden biri olan Afganistan, İslam'ın kalesini savunmak ve kendi varlığını sürdürmek için modernleşmek zorundaydı. Böylece Emir Habibullah döneminde, Afganistan'da Pan-İslamcı düşüncelerle birlikte, Türk etkisi de yayılmaya başladı.

(Gregorian'dan akt. Hamişoğlu, 2006; s. 161)

Arap isyanları ve İngilizlerle işbirliği yapmaları Pan-İslamcılığın gelişimini olumsuz olarak etkiledi. Bunlara rağmen Afgan toplumu, Birinci Dünya Savaşı süresince Osmanlı'ya yönelik desteğinden vazgeçmedi. Ancak Emir tüm politik baskılara rağmen savaşta tarafsızlığını korumuştur. Emir 1. Dünya savaşındaki tarafsız tutumuyla her ne kadar ülkesinin çıkarlarına hizmet etmiş gibi gözükse de, aynı zamanda İngiltere'nin çıkarlarına hizmet etmiş idi. Tabii tüm bu sadakati karşısında talebi Afganistan'ın iç ve dış işlerinde tam bağımsızlığı oldu. Ancak İngilizler bu talebi kabul etmeyerek durumu bir müzakere sürecine yaymayı uygun gördüler. Durum böyle olunca hem Afgan Milliyetçileri hem de cihat ilan edilmesine karşın savaşa girmemiş olmanın üzüntüsünü yaşayan mollalar grubu Emir'e karşı olan muhalefeti daha da arttırdı. Büyük miktarda paralar, maiyeti ve ailesi tarafından harcandı ve harcamaları karşılamak için çeşitli yeni vergiler konuldu ve toplandı. Vergi toplama, devletin başlıca görevi oldu ve yozlaşma, rüşvet, haraç ve dolandırıcılık için uygun bahane sağladı. Yaklaşık altı yüz Hazara ailesi İran'a kaçmaya teşebbüs etti ve yoksulluk, açlık ve ülkenin pek çok kesiminde köylülerin topraklarını kaybetmesi birbirini takip etti. 21 Şubat 1919'da savaşın hemen ardından, Emir Habibullah, bütün grupların ortak bir komplosu gibi görünen suikasta kurban gitti.

2.c. Değerlendirme

Afganistan'daki dönüşüm süreci iktidar kavgalarının durulmasıyla başlamıştır. Taht kavgalarının sona erdiği dönem hem Emir'in yurt dışı gezileriyle hem de sürgünden dönmesine izin verilen aydınların getirdikleri düşüncelerle modernleşme rüzgarlarının esmesine sahne olmuştur. Emir'in kişiliği, dönem içerisinde ki pan- İslamcı ve milliyetçi düşünce akımları Afganistan'ın bağımsızlık yolunda ilerlemesinin en önemli kilometre taşlarıdır. Açık fikirli, değişime uyumlu Emir, teknolojiye duyduğu merak ve modern bir Afganistan yönetme arzusu ile türlü yeniliklerin gelişmesine öncülük etmiştir. Telefon

hatlarından, yol yapımına, ilk otomobilin getirilmesinden, fotoğrafçılığa kadar birçok yenilik, halkın olmasa bile elit kesimlerin hayatına girmiştir. Bu elit kesimin içinden Genç Türkler grubuna öykünen Genç Afganlar oluşumu doğmuştur. Asiller ve aydınların oluşturduğu bu grup ileride modernleşme düşüncesinin ve bağımsızlık fikrinin teorileşmesini sağlayacaklardır. Bu oluşum ne modern anlamda bir siyasi parti gibi faaliyet gösteriyordu, ne de tanımlanabilir bir örgütlü yapısı vardı. Onları aydınlar kulübü olarak tanımlamak yeterli olacaktır. Afgan seçkinleri arasında yeni oluşan reformcu duyarlılık, ne bölgede artan gelişme dürtüsünden ayrılmış, ne de Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından etkilenmişti. Aslında, Mustafa Kemal'in liderliğindeki Türk Devrimi ve Vladimir Lenin liderliğindeki Bolşevik Devrimi gibi savaşı takip eden çok önemli olaylar, Afgan milliyetçi reformcular için oyalanmadan ziyade daha sonrası için teşvik sağladı. (*Dağpınar, 1982; Eylül sayıs*)

2. d. Bağımsızlık ve Modernleşme (1919-1929)

Suikast sonucu ölen babasının yerine geçen Amanullah reformcu bir çizgideydi. Amanullah'ın taç giyme töreninin yapıldığı 28 Şubat 1919'da halka yaptığı ilk konuşmada, “asil Afgan milletine Krallık tacını kendi başına giydirdikleri” için minnettarlığını ifade etti; “Saygınlığını gerçekleştirmede mağrur bir millet! Benim büyük halkımın bu tacı başıma geçirdiği şu dakikada, tacı ve tahtı ancak, planlarımı ve amaçlarımı gerçekleştirmede, beni desteklemeniz kaydıyla kabul ettiğimi yüksek sesle ilan ediyorum. Size düşüncelerimi daha önce açıkladım ve şimdi bunların sadece en önemlilerini tekrar edeceğim:

1. Afganistan özgür ve bağımsız olmak zorundadır; tüm diğer egemen devletlerin sahip olduğu bütün haklara sahip olmalıdır.
2. Şehit olan babamın kanını yerde bırakmamak için var gücünüzle bana yardım edin.
3. Vatandaşlarımız özgürleşmelidir, kimse baskı ve zorbalığa maruz kalmamalıdır. Sadece kanunlar geçerli olmalıdır.” Yeni Kral, hiç zaman yitirmeden idari reformları başlattı ve Abdül Kuddus Han'ın Başbakan ve Mahmud Tarzi'nin Dışişleri Bakanı olduğu bir kabine kurdu. 3. Afgan- İngiliz savaşıyla Afganistan birinci mesele olarak gördüğü bağımsızlığını kazandı.(8/Ağustos/1919). (*Gregorian'dan akt. Hamişoğlu, 2006; s. 204*)

Aynı dönemde Kral, Pan- İslamcı politikayı Batıya karşı modernleşmenin temel kültürel ögesi olarak kullanırken, ulema sınıfı İslamiyet'i şeriat kanunlarının uygulanacağı bir ülke modeli olarak savunuyor ve Batılılaşmak anlamına gelen modernleşmeyi kökten reddediyordu.

2.e. Dönemin Yenilikleri

Emir Amanullah'ın dokuz yıllık saltanatı en önemli reformların yapıldığı dönemdir. Bağımsızlık ve modernleşmeyi birbirinden ayrılmaz bir ikili olarak görmüştür. Şüphesiz, öncelikle reformlar, gücün daha fazla merkezîleşmesi ve doğrudan yönetimin daha etkin olması için tasarlanmıştı; hükümdar, düzen ve istikrarın korunmasını ciddi derecede aksatmaksızın, istenilen değişiklikleri başlatıp yürütme yetkisine sahip olacaktı. Fakat uzun vadede amaç, reformları, hukukun egemenliği ile Batı demokrasisindeki kuvvetler ayrımı düşüncesine ve denetim ve dengeye dayalı, yöneten ile yönetilenin hak ve yükümlülüklerinin yasal-rasyonel çerçevede tanımlanıp korunduğu, bütünüyle kendi ayaklarının üzerinde duracak olgunluğa erişmiş anayasal monarşik bir yönetim sisteminin gelişmesini sağlayacak biçimde kurumsallaştırmaktı. Bu kapsamda, Amanullah Han, merkezî otoriteyi güçlendirmek

için, dedesi Abdurrahman Han gibi, dinî gerekçeler göstermedi. Yönetici olarak iktidarının kaynağının meşruluğunu, tam bağımsızlığın elde edilmesi gibi, tamamıyla milliyetçi gerekçelere dayandırdı. Aslında, bu laik nitelikli bir yaklaşımdı ve Afgan tarihinde bu tür bir yönetim anlayışı ilk defa ortaya konulmuştu. (*Saikal, 1999, s.14*)

Amanullah kendini “devrimci” olarak tanımladı. Tüm reformlarının bilinçli bir şekilde Afgan halkını yeni topluma dönüştürmek olduğunu savundu. Bu reformlar, üç aşamada gerçekleşti: 1919-1923 arasında Afgan tarihinde bir devrim oluşturan bir dizi siyasal, hukuki ve yargısal girişimlerin yapıldığı dönem; ikincisi kabaca 1924-1928 arasında süren Amanullah’ın reformlarının hızını yavaşlatmaya zorlayan kabilelerin ayaklanması sonucunda, 1924 yılındaki Host İsyanı ile geri adım atılması dönemi; ve son aşama, Emir tarafından Avrupa’ya yapılan aydınlanma gezisini takiben önceki yeniliklerin canlandırılması dönemidir. Emir, 1928’de Afganistan’a döndüğünde gezi sırasında gördüklerinden çok etkilenmişti ve adeta ülkesinin geri kalmışlığının verdiği utanç duygu ve düşünceleriyle, hızlı fakat pervasız bir dizi yenilikleri ısrarla gerçekleştirmeye karar verdi. Fakat, bu süreci sonuçlandıramadan altı ay içinde tahttan indirildi ve ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. (www.tarihiarkaplan.com)

Amanullah Han’ın ülkeye en büyük katkısı şüphesiz eğitim alanında, kız çocukları için devlet okulu açılması, ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, meslek eğitim kurumlarının kurulması ve eğitimde modern bir sistem bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca kadınlara evlilik, boşanma ve miras’ta neredeyse erkeklerle eşit haklar verilmesi ve yargıdaki bir takım düzenlemeler yine bu dönemin reform hareketlerindedir. Hatta gelenekselleri çileden çıkaran kadınlara eşlerini seçme hakkı yine Amanullah Han devrimlerindedir. Basın alanında yeni gazeteler ve kadın dergileri kurulmuştur. Fransız ve Türk uzmanların yardımıyla yeni bir anayasa hazırlanmıştır. Aslında 1923 Afgan Anayasası , Türk Teşkilat-i Esasiye Kanununun bir modelidir.

Ancak tüm bu reformlar mollalarla, Kral’ın arasında büyük gerginliklere neden oldu. Kral zamanının çok ötesindeki kişiliğiyle acele ederek yaptığı yenilikleri halka tam olarak benimsetemedi. Bu durum Kralın otoritesinin zayıflığı olarak yorumlandı. Suç oranlarında artış meydana geldi. Kral ve eşinin bu nazik dönemde yapmış olduğu uzun Avrupa seyahati bu dönemin sonunu hazırladı. Kraliçenin bilinmeyen eller tarafından resepsiyonlardaki açık ve tuvaletli fotoğrafları halkla dağıtıldı, özel hayatlarının İslam’a aykırı olduğu yüksek sesle dillendirilmeye başladı. Kral’ın iyi niyetli ve ateşli devrim konuşmaları halk tarafından ilgisizlikle karşılandı, halkın büyüyen öfkesi mollalar tarafından kışkırtılmaya devam edildi. Genel olarak Batı’nın, özel olarak da Atatürk’ün liderliğindeki Türkiye’nin ilerleyişinden derinden etkilenen ve uluslararası alanda gördüğü kabulden de cesaret alan Amanullah, yurda döndüğünde, reformlarının en yoğun aşamasına geçmiştir. Bu aşama, sadece hâlihazırdaki yapısal reformları pekiştirip yaymak için değil, aynı zamanda kadınların statüsünü geliştirmek ve Atatürk’ün Türkiye’de yaptığı gibi, insanların kılık kıyafetinde sembolik değişiklikler sağlamak için toptan bir modernleşmeyi hedef edinmişti. Ancak sabırsızlık ve yapılanların geri dönüşünün incelenmemesi ve uygulamaların yüzeysel kalması toplumdaki isteksizliği ve tepkileri arttırdı. (*Hamişoğlu, 2006, s. 250-271*)

Sonuç olarak muhalif mollalar ve merkezi otorite istemeyen kabileler güçlerini birleştirerek reform hareketlerinin başarılı ve kalıcı olmasını önlemişlerdir. Afgan halkının bu tutumu birçok sosyolog tarafından ileride çalışma konusu olarak kullanılmıştır. Amanullah

Han elindeki gücü gerekli şekilde kullanamamış ve Afgan devrimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Gerekli finansal gücün olmayışı, merkezi ordunun güçsüzlüğü, kitlesel bir halk desteği alamaması, ülkenin sosyo-ekonomik alt yapısını değiştirmeden dini kabilelerin etkisini azaltamayışı bu başarısızlığın başlıca nedenleridir. Afganistan iç karışıklıklara sahne olurken, modernleşme rüyası da bu vesileyle bitmiş olacaktır.

3. İRAN, BİNLERCE YILLIK MEDENİYET

Bilinen bir gerçek şudur ki; ülkelerin ilerlemelerinde, kalkınmalarında en önemli rol iyi bir lidere ve ona destek sağlayan bir halka düşmektedir. Farklı tarihî koşullar ve ideolojik tutumları olmakla birlikte toplum desteğini elde eden örnekler açısından 1917 Rus Devriminin siyasi lideri Lenin ve 1919-1922 Türk Kurtuluş Savaşını gerçekleştiren Atatürk toplum desteğini arkalarında bulan liderlerdir.

İran bağlamında ise Rıza Şahın hem güven hem de karizmasının biçimlenmesi farklı tarihî koşullarda gerçekleşmiştir. Rıza Şahın karizması süreç içinde oluşturulurken köklü bir geçmiş ve tarihî bağlar kurgulanarak iktidarı meşrulaştırılmıştır. Tarihî bir kaos yaşayan İran toplumunun nezdinde bu kaosa son veren, birlik ve bütünlüğü sağlayan lider olarak Rıza Şah farklı bir kahraman olmuş; İran aydın ve toplumunun otokratik lider arayışının sonucu Şehinşah-i İran ve Pehlevi hanedanını kurarak/ kurması istenerek meşrutî bir şahlık rejimi tesis etmiştir. Ancak gerek Atatürk gerekse Rıza Şah, meslek olarak asker kökenli ve ordu içinde güven kazanmış olmalarının avantajını kullanarak, ordu desteğini sürekli arkalarında hissetmişlerdir. Aynı zamanda her iki lider de, yaşadıkları tarihi dönemde, güçlü milliyetçi düşüncenin ve bu milliyetçiliği etkin kılan laikleşme ve batılılaşmanın ideolojik etkisi altında kalmışlardır. Milliyetçi, laik ve Batılılaşmacı ideolojik tutumları her iki liderin siyasal/ toplumsal mühendisliklerinde temel yaklaşımları olmuş; tüm modernleşmeci atılımlarında belirgin olarak hissedilmiştir. Siyasal kişilik, karizmanın güveni, ordu gücü, seküler/laik, milliyetçi ve Batılılaşma yanlısı tutumlara bağlı olarak gerçekleşen modernleşme süreci devlet merkezli bir toplumsal dönüşümü hedeflemiştir. Uzun erimli toplumsal eğitim ve ikna sürecinden çok siyasal güce dayalı yasal düzenleme ve kurumlaşma belirleyici olmuş; toplumsal örnek olarak lider ve çevresinin gündelik yaşamları ve görünürlüklerinin yanı sıra kategorik numuneler (gençlik, eğitilmiş kadın, memuriyet) öne çıkarılmıştır. Karizmatik liderlere bağlı olarak millî meclis tesisinin ve varlığını sürdürmesinin istenmesinde çıkarılan kanunların ve kurulan kurumların yaşatılması önemli bir uğraş olmuştur. Genel modernleşme bağlamından bakılarak denilebilir ki Atatürk ve Rıza Şahın modernleşme atılımları, modernleşmenin sonradan uydurulmuş kuramının keskin sınırlarından değil de, tarihî sürecin ortaya çıkardığı imkânların kullanılarak sonuç almaya gidilmesini üretmiştir. (Ansari, 2003; s.21)

İran'da 1906 Meşrutiyeti ile birlikte ortaya çıkan anayasa ve meclis olgusu, Osmanlı örneğine nazaran, anayasanın sıklıkla suiistimal edilme, yürürlükten kaldırılma tehdidine; meclisinin çoğu zaman kapatılma ve işlevsizleştirilmesine rağmen var olduğu müddetçe yönetenlerin keyfilğine ve yabancı güçlerin müdahalesine sürekli karşı çıkmış ve ülke çıkarları olduğunda millî tutumunu sergilemiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İran siyasetinin önemli bir unsuru olan Şîî ulemanın meclis içi ve dışı temsilcileri, büyük toprak sahipleri, tüccarlar bile ülke çıkarları söz konusu olduğunda laik aydınlarla aynı safta yer almışlardır. (Metin, 2006; s.29)

Gerek Osmanlı/ Türk gerekse İran modernleşmeci- milliyetçi hareketlerinin hem muhalefette hem de iktidarda kongre veya meclis toplamayı önemsemeleri 20. yüzyılın başından itibaren geçirdikleri siyasal dönüşümle ilgili olduğu kadar uğruna uzun mücadeleler verdikleri idealleriyle de uyumludur. Rıza Hanı ortaya çıkaran İngiliz tercihi ve Kazak Tugayının dönüşümü olmasına rağmen Rıza Hanın siyasal yönelimi ve İran politik ikliminin ona sunduğu imkânlar 1906 sonrası siyasal, toplumsal, kültürel ve entelektüel gelişimin boyutlarıyla bağlantılıdır. 1921 Şubatının ortasında yürüyüşe geçen Rıza Han, Tahran'daki Şah ve hükümetin tüm caydırma teşebbüslerine (ki burada İngilizler Rıza Han yanında açıkça yer almıştır) rağmen 20 Şubatta Tahran varoşlarında ve 21 Şubatta da Tahran'da tüm kontrolü sağlamışlardır. (Lapidus, 1996; s. 71)

3.a. 19. Yüzyılın Başında İran: Devlet ve Toplumun Genel Görünümü

İran devlet geleneği ve yönetim biçimi, coğrafyanın oluşturduğu farklı etnik, dinî ve kültürel topluluklardan dolayı, etnik ve dinî güçler ittifakına dayalıdır. 1501 yılında Şah I. İsmail'in kendi şahlığını ilân etmesi, o zamana kadar "Şeyh" olan atalarının aksine, dünyevî güce, aynı zamanda dinî ve kültürel motiflere dayanması geçmiş İran tarih tecrübesinin uzantısıdır. Ancak onun zamanından başlayarak yaşanan siyasî tecrübeler, devletin merkezî gücünün tesisinde, din ve kültürün yanında, başka yapıların da oluşturulması gerektiğini ortaya çıkarmıştır.

İran'ın toplumsal yapısının 20. yüzyılın ilk yarsına kadar olan dönemde en önemli özelliği olan yarı yarıya yerleşik ve göçebe unsurlardan oluşması ve göçebelerin kendi içlerinde güçlü klan dayanışması göçebe unsurların İran iç siyasetinin önemli aktörleri olmalarını sağlamıştır. Rusya ve İngiltere'nin İran'ın iç ve dış politikasında 19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyılın ortalarına kadar özel bir yeri vardır ve bu güçler sık sık siyasî ve askerî müdahalelerde bulunmuşlardır. 1907'de, I. ve II. Dünya savaşları sırasında bu güçlerin işgaline uğrayan İran'da siyasî gücü ellerinde bulunduranlar Rus ve İngiliz taleplerini karşılamak zorunda kalmışlardır. İran'ın stratejik konumu ve daha sonra bulunan petrol bunda önemli rol oynamıştır. İran'da, tarih boyunca coğrafi yapısının ona sunduğu şart ve imkânlar dahilinde, farklı üretim ilişkilerine bağlı olarak toplumsal yapının şekillendiği görülür. Öyle ki coğrafyanın farklı iklimlere dayalı bölgeler oluşturması üretim ilişkilerini de biçimlendirmiştir. Tarih içinde Doğu-Batı ticaretinin geçiş yolu üzerinde olması şehir hayatının ve buna bağlı esnaf, tüccar ve hizmet sektörlerinin gelişmesine yol açmıştır. (tr.wikipedia.org/wiki/İran)

3.b. İran'ın Modernleşme Tarihi

İran'da 1830'larda ortaya çıkan ve İran tarihinde önemli bir yeri olan Babilik Hareketinin, dönemine göre oldukça radikal olan, laiklik, sosyal adalet, din, vicdan ve düşünce özgürlüğü, kadın-erkek eşitliği ve kadının sosyal hayatta görünürlüğü gibi konularda, İslâm içinde başka biçimlerde hep var olan tartışmaları yaptığı görülmektedir.

İran ve Türk modernleşmesinin yürütücü aktörleri olan aydınların karşılaştıkları zihnî problemlerden biri de kültürel iklimin sunduğu geriliktir. Bu iki ülkenin aydınlarının, Rus ve Japon aydınlarının aksine, Batı düşünce dünyasıyla derinlemesine tanışıklıkları 19. yüzyılın son çeyreği hatta 20. yüzyılın başına kadar uzanır. Bu tarihî gecikmenin İran ve Türk

devletlerinin siyasal güçlerinin tükenişi ve Batı emperyalizminin etkisine bağlı olarak geleneksel toplumsal yapının çözülmesi ile aynı zamanda gerçekleşmesi, Türk ve İran aydınlarını acil kurtuluş reçeteleri hazırlamaya itmiştir. İyi niyetli ancak sığ Batılı düşüncelerinin etkisi altındaki Türk ve İran aydınları ancak Atatürk ve Rıza Han gibi yetenekli oldukları kadar kendi toplumlarını tanıyan devlet adamlarının liderliğinde olumlu şeyler yapabilmişlerdir. (*Belge, 2002; s. 45*)

Şüphesiz modernleşme gerek Türkiye’de gerekse İran’da bir siyasal tercih olarak ortaya çıkmıştır. Modernliğin Batı’da kendini biçimlendirdikten, toplumsal pratikleri hayata geçirdikten ve bir yaşam kültürü ortaya koyduktan çok sonra kendini gösteren Türk ve İran modernleşme çabaları, farklı bir tarihî sürecin yaşandığı, güçlü geleneksel kültür kodlarının var olduğu ve siyasal bağlılığın ferdi silikleştirdiği bir ortamda başlamıştır. Türk ve İran modernleşmeleri birey, toplum ve devlet üzerinde gerçekleşen değişim süreçleri olarak siyasal olayların belirlediği bir yol haritasına sahiptir. Kültür değişiminin esas olduğu ancak buna bağlı olarak modernleşmenin devlet tarafından talep edildiği, devletin birey ve toplumu dönüştürmeyi üstlenerek tepeden inmece tavrı sergilediği görülür. Kendi imkânları ile modernleşmeyi gerçekleştirmeyi savunan Türk ve İran modernleşirmeci elitleri seküler toplum, liberal birey ve laik devlet özelemlerini çağı yakalama ülküsü ile dile getirmişlerdir.

Rıza Han’ın 1921’deki darbesini, 1926’da Pehlevî hanedanını kurmasını ve bağımsız İran fikrini destekleyen Şîî din adamları Rıza Şah’ın Batılılaşma ve İran’ın modern bir ulus-devlet olma yönündeki girişimlerine hem Şîî İslâmî kimliği ve hem de kendi sosyo-ekonomik çıkarlarını (eğitim ve hukuk alanlarında modern mahkemelerin kurulması ve mollaların askere alınması vb.) tehdit etmesinden dolayı karşı çıkmaya çalışmışlardır. Zaman zaman karşıt tavır alarak protestolarda bulunmuşlarsa da Rıza Şah’ın Şîî din adamlarının birlik oluşturma çabalarını engelleyici adımlar atması bu hareketi durdurmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından 1970’li yılların başına kadar İran Şîî din adamlarının siyasal konumu için genel olarak İran’daki tüm kitle hareketlerin başlatıcısı olmakla birlikte sürdürücüleri çoğu zaman laik kesimler olduğu belirtilebilir. Ancak din adamlarının olaylara müdahale etmesi veya katılımı hareketi şiddetlendirmiş ve sonuç alınmasını kolaylaştırmıştır. Bir çok Şîî din adamı muhalif olmakla birlikte hiçbir zaman sürekli bir siyasal eylem ve ideolojik bütünlük oluşturan siyasal talep mekanizmasına sahip olamamışlardır. Tek istisna Humeyni’dir. Din adamlarının muhalif hareketlerinin 1979 İslâm Devrimine kadar süreklilikten yoksun olmasının temel nedenleri genel olarak din adamlarının alternatif bir projelerinin olmaması, devletin varlığını sürdürmek yönündeki tarihî tecrübeleri ve çıkarlarını ön planda tutmalarına bağlanabilir. (*Metin, 2006; s. 172*)

Batı’daki siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimlerin hızlandığı 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başı itibariyle Osmanlı ve İran yönetici ve aydınlarının Batı hakkındaki bilgilenme çabaları, istekli olunmasına rağmen, Batı’yı kavramada ve anlamada entelektüel zorluklar yaratmıştır. Bunun en önemli nedeni ise dil ile birlikte Batı zihniyetinin ve kurumlaşmasının Doğu/ İslâm içinde karşılığının olmamasıdır. Ancak bu dönemdeki bilgilenme çabaları esnasında, Batı’nın içinde bulunduğu çok yönlü değişim ve dönüşüm ile buna bağlı sosyal ve siyasal çalkantıların zirveye çıktığı bir dönemde gerçekleşmesinin de anlama ve kavramada zorluk yarattığı şüphesizdir. Bu dönemde iki temel bilgi/ faaliyet alanının Batıya giden Osmanlı ve İran diplomat ve aydınlarını etkilediği görülür: Seküler bilimsel bilgi ve imalata dayalı sanayi üretimi. Bilimsel bilginin yaygınlaşmasına örgün laik eğitimin ve

çoğalan neşriyat ve matbuatın ciddi katkısı, özellikle İngiltere’yi ve Fransa’yı ziyaret eden İranlı ve Osmanlı aydınlarının hemen dikkatlerini çektiği görülür. Ancak onları en çok hayrete düşüren, rasathane, botanik ve hayvanat bahçeleri, hastaneler gibi modern gelişmelerin ürünü yerlerin yanı sıra mamul ürünlerin bolluğu ve düşük fiyatı ile düzenli şehir merkezleri ve mimarî yapılarıdır. İranlıların Batı hakkındaki bilgilerinin genel kaynağı Hindistan’a yerleşmeye çalışan İngilizler ve Osmanlı bakış açısından yazılan Batı ile ilgili risalelerdir. (Metin, 2006; s. 189)

19. yüzyılın ilk yarısı İslâm dünyasının belli başlı siyasal güçleri olan Osmanlı Devleti, Mısır, Fas ve İran’ın ciddi anlamda ve kendi inisiyatiflerinde reform yapmaya teşebbüs ettiği dönemdir. Bu girişimler çoğunlukla, askerî yenilgilerin etkisi ile orduyu güçlendirmek ve Batılı tarzda eğitim ve donanım üzerine gelişme de devletin ihtiyaçları dahilinde bürokrasiden hukuka, malî disiplinden kültürel değişime kadar birçok alanı içine almıştır. Batılı danışman, yöntem ve malzemelerle başlamakla birlikte Batı hakkındaki bilgilenmeye dayalı diplomatik, ticarî ve eğitim amaçlı tecrübeler ışığında her devletin bünyesinde Batılılaşmaya eğilimli zümreler ortaya çıkmıştır. Eski ile yeni olanın yan yana olduğu ilk dönemlerde yönetenlerin modernleşmeden yana eğilimleri Batı bilgisi olanların etkin siyasal görevler üstlenmesi ile reformlar kaçınılmaz olmuştur. İslâm dünyasının siyasî bağımsızlığı olan her ülkesinde reform girişimleri çoğunlukla devleti düşkünlükten kurtarma adına başlamıştır. İran, 19. yüzyılın başı itibariyle, Batı teknik ve malzemelerini alarak ve bir kaçını üretmek için işe başlamıştır. Osmanlı’da olduğu gibi daha çok askerî alanda reform girişimleri olmuştur. 1807’de Fransa’dan gelen askerî heyetin askerî eğitim ve top dökümü tekniklerini öğretmesiyle başlayan süreç, ilk sürekli elçiliğinin 1809’da Londra’da kurulması ve bunu diğer Avrupa başkentlerinin izlemesi dünyadan haberdar olma ve çağa uyma zorunluluğu, modern eğitilmiş ve donanımlı ordu kurma ve yurt dışına eğitim için öğrenci gönderme ile sürmüştür. (Ertürk, 1996; s.145)

İran modernleşmesinin en önemli isimlerinden biri Paris, İstanbul ve Londra’da uzun yıllar yaşayan, hayatı git-gel ile dolu olan ve davranışları üzerinde en fazla spekülasyon yapılan Malkom Han, İran modernleşme tarihinde açıkça kanun hükümetini, anayasayı, Latin harflerinin alınmasını, laik yargı ve laik eğitimin uygulanmasını savunmuştur. Ahundzâde’nin aksine, İslâm’da reformun mümkün olduğunu ve Batı bilimsel ve siyasal düşüncesinin yerleştirilmesini savunan görüşleri ile Malkom Han önemli bir kilometre taşıdır. Zeynel Abidin Meragai (1839-1910), İran modernleşme tarihinde, üç düzlemde, Batılılaşma, milliyetçilik ve taassupla mücadele açısından önemli bir yere sahiptir. Meragai, Ahundzâde ile başlayan modern eleştiri yöntemini başarılı biçimde toplumsal olaylara uyarlar; ne yapılacağını somut olarak göstermek yerine öğüt verir ve acil reformlar yapılmasını ve ilk önce bir kanun düzeninin oluşturulmasını ister. Yasa ve düzen fikri Meragai’nin siyasî düşüncesinde esaslı bir yere sahiptir.(Ansari, 2003; s.145)

Sonuç olarak 19. yüzyıl modernleşmesini genel hatlarıyla değerlendirdiğimiz zaman her şeyden önce devletin acil ihtiyaçlarına yönelik çalışmaların olduğunu ve bu çalışmaların modernleşmeye meraklı hükümdarlar ve onların aydın çevrelerinden kaynaklanan hareketler olduğunu görüyoruz. Bu çalışmalar devletin ve toplumun dönüşümünü gerçekleştirilmemiş olsalar dahi, önüne geçilemez bir sürecin başlangıcı olmuşlardır. Bunun yanı sıra modern eğitilmiş kişilerin varlığı ve Batılı düşünce tarzının eğitimle yerleşmesini sağlayarak fikri tartışmalara ve ideolojik söylemlere sosyal hayatta yer verildiğini görebiliriz. Ayrıca 19.

yüzyıl bağlamında Osmanlı'yla İran'ı karşılaştıracak olursak; Osmanlı aydınlarının ortaya çıkışı daha çok memur kimlikleriyle olurken İran aydınlarının ticarî bağları ve sivil kimlikleri daha baskındır. Bu bağlılık kodları Osmanlı aydınlarının ideolojik söylemlerinde oto-kontrolü getirirken toplum veya geleneksel unsurlarla çatışmaktan kaçınmaya özen göstermelerine yol açmıştır. İran aydınlarının sivil kimlikleri daha radikal davranmalarını sağlasa da toplumsal veya geleneksel dinî tepkiye maruz kalmışlardır.

20. yüzyıla gelindiğinde ise, İran muhalif hareketleri örgütlü yapılarına geç başlamakla birlikte Rus Devriminden bir yıl sonra Meşrutiyet yönetimi ve Kanun-i Esasîyi Muzaffereddin Şah'a kabul ettirebilmelerinde devletin merkezî otorite konusundaki hep varolan zaafını kullanmışlardır. Rusya'dan göçmen işçiler aracılığı ile gelen radikal kararlara dayalı örgüt bilinci, tüccar ve esnaf kesiminin toplumsal dayanışmaya yatkınlığı, ulemanın toplumsal rolü ile 1905 yılının başında kuzey doğu bölgelerinde çıkan kolera salgını ve kıtlığın yarattığı olumsuz atmosfer rejim değişikliğinde, meşrutiyetin ilânında etkili olmuştur. Türk ve İran modernleşme tarihinde modern Batılı kavramlar 1920'lerin ortalarına kadar geleneksel kavramlarla sunulmuştur. Gelenekten radikal kopuş bu dönemden sonra kendini hissettirmiştir. İlk meclis, 9 Eylül 1906 tarihli seçim kanununa bağlı olarak Tahran'da seçimlerin yapılmasının ardından ve diğer bölgelerdeki seçimler beklenmeden, 1906 Ekiminde açılır. İlk meclisin üyelerinin çoğunluğu başta esnaf ve tüccar olmak üzere, Kaçar hanedanı mensubu, büyük toprak sahibi, ulema, birer temsilci ile aşiret reisleri ve gayrimüslim cemaatlerden oluşmuştur. (Ansari, 2003; s.122)

4. SONUÇ

Modernleşme, tarihsel süreç içinde, geleneksel toplumların modern olana bakarak kendini ona uyarlama çabalarının adıdır. Bu anlamlandırmada moderne göre tarihin neresinde durulduğu önemli olduğu kadar onunla ilişki biçimi temel belirleyicidir. Tarihi olmayan toplumlarda modernleşme sömürgeci gücün doğrudan belirleyiciliği ile gerçekleşirken kendi inisiyatifleri ile buna yönelen toplumlarda zorlu bir süreç başlamıştır.

İslam'ın bütünlükçü bir din olması ve kuşatıcılığı modernliğin emperyalizm olarak onu aşındırma gayretleri uzun, çetin ve yorucu bir mücadelenin olmasına yol açmıştır. Bu mücadele de İslam devlet ve toplumları ya yenik çıkmış ya da güçlerini büyük oranda tüketmişlerdir. İran'da modernleşme siyasi iradenin güdümünde zaman zaman hızlı, zaman zaman oldukça yavaş hep varolmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şîî din adamlarının siyasal alana girişi modernleşmenin biçim ve uygulanmasını doğrudan etkilemiştir. Türk ve İran modernleşme pratikleri tepeden inme modernleşme modellerinin başat örnekleridir. Başlangıçta daha çok devletin modernizasyonuna yönelik olan çabalar Atatürk ve Rıza Şah dönemlerinde toplumsal alanın devletin ihtiyaçları doğrultusunda dönüştürülmesine sahne olmuştur. Ancak Rıza Şah'ın modernleşme çabalarının yetersizliği, Şîî dinî kurumlaşmasının tasfiye edilememesi, petrole dayalı hızlı ama eşitsiz toplumsal dönüşümün yaşanması, muhalif unsurların sürekli baskı altında tutulması ve Pehlevi hanedanının toplumsal bütünleşme için bağlılık kodları yaratamaması/ bunun için çaba harcamaması gibi olumsuzluklar ülke içinde yönetim karşıtı hoşnutsuzlukları sürekli canlı tutmuştur. Bu hoşnutsuzluklar, muhalif unsurların çabaları ile bir devrim sürecine kaynaklık etmesine ve dönüşmesine yol açmışsa da, asıl neden modernleşmenin yarattığı çok yönlü krizlere devletin ya da siyasî yönetimin çözüm üretememesi ile ilgilidir. 1979 Devrimi, içinde

çok çeşitli nedenler olmakla birlikte, özünde modernleşmenin olumsuzluklarından beslenmiştir. Son olarak bugüne bakacak olursak, İran modernleşmenin zihniyet dünyasından sapmış olmakla birlikte maddî imkânlarından yararlanmayı sürdürerek yeni bir geleneksellik ya da muhafazakârlık örneği sunar.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

- Altun Fahrettin, **Modernleşme Kuramı**, Küre Yayınları, İstanbul 2005.
- Black Cyril E., **Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986.
- Bermann Marshall, **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Belge Murat, “**Batılılaşma: Türkiye ve Rusya**”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık**, yay. haz. Uygur Kocabaşoğlu, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Çetin Halis, **Modernleşme ve Türkiye’de Modernleştirme Krizleri**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2003.
- Vartan Gregorian, **The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization 1880-1946**, Stanford University Press, Stanford CA 1969.
- Ertürk, Hüsamettin; **İki Devrin Perde Arkası**, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996.
- Korkmaz, Özlem; “**Afganistan’a Türk Yardımı (1920-1961)**”, Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- LAPIDUS, Ira M.; **Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası**, Çev. İ. Safa ÜSTÜN, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.
- McNeill, William H.; **Dünya Tarihî**, İmge Yayınları, Ankara 2005.
- Newell Richard S., **The Politics of Afghanistan**, Cornell University Press, Ithaca N.Y. 1972.
- Tazegül Murat, **Modernleşme Sürecinde Türkiye**, Babil Yayınları, İstanbul 2005.
- Touraine Alain; **Modernliğin Eleştirisi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Tezler:

- Hamişoğlu Oğuz, **Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)**, Doktora Tezi, Ankara 2006.
- Metin Celal, **Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)**, Doktora Tezi, Ankara 2006.

Dergiler:

- İslam Ansiklopedisi (MEB), “**Efganistan**” maddesi, C.4, s.133-143, İstanbul 1977
- Dağpınar, Mehmet Ali F.; “**Türk-Afgan Kültür İşbirliği**”, Meydan Dergisi, Eylül 1982.
- Saikal, Amin; “**Kemalizmin İran ve Afganistan’daki Etkileri**”, Tarih İncelemeleri Dergisi, s.14, 1999.

Erişim Adresleri

- www.bbc.co.uk/persian.
- www.tarihiarkaplan.com
- tr.wikipedia.org/wiki/İran